

ИВАН И. ИЛИЕВ

**ЛЕКСЕМАТА ДЪГА В СТАРОБЪЛГАРСКАТА
ПРЕВОДНА ЛИТЕРАТУРА**

IVAN I. ILIEV

**LEXEME ДЪГА IN THE MEDIEVAL
BULGARIAN TRANSLATIONS**

(Abstract)

The article analyzes the lexeme дѣга – translates Gr. τόξον ('bow', 'rainbow' 'arch') and ἵρις ('rainbow'). Along with this ordinary meaning, the word translates Gr. εἶρ ('wide awake') and refers to the image of an angel, belonging to the heavenly hierarchy. This translation is available in the *Interpretation of the Book of Daniel* by St. Hippolytus of Rome. Translation is assumed to be made in Bulgaria in the 10th century, Preslav literary center. The translation of Gr. εἶρ – Old Church Slavonic дѣга is a common mistake due to the Greek original, reflected in all preserved copies of the *Interpretation*. It shows specific understanding of the prototype from the Bulgarian translator, who has sought to avoid Greek words and use Bulgarian lexemes; it also certifies for a single translation of the text.

Keywords: Hippolytus of Rome, Book of Daniel, Old Church Slavonic, Preslav literary center, lexicology, lexicography

Дъгата е познато природно явление, видимо при поява на слънчеви лъчи по време или след дъжд. Имаме всички основания да вярваме, че явлението е добре познато на славяните и несъмнено е предизвиквало техния интерес. За това например свидетелства преводният трактат на патриарх Генадий Константинополски (458–471) *За небесната дъга, която е Божие подобие*, запазен в препис от XV в. в сборник на руския книжовник Ефросин (монах от Кирило-Белозерски манастир, втората половина на XV век)¹. Феноменът дѣга, ъ 'дъга' не се среща в голям брой ранни паметници и появата на тази лексема не е лесно проследима, но предава смисъла на гръцките съществителни τόξον ('лък', 'дъга') и ἵρις ('дъга') именно с това значение – в паримейни текстове, съдържащи книга *Битие*, *Книга на пророк Иезекиил* и в книга *Откровение*. В Стария завет смисълът на 'дъ-

га', 'лък' и 'арка' се предава с една и съща дума רַחֵם – *kèshet* (Алмалех 2010: 274–275). „Дъгата в облаците“ е добре познато явление от *Битие* (9:13–16), като се явява по интересен начин и в описанието на появата на първосвещеника Симон в храма (Сирах 50:7), но също така се описва и красотата ѝ, като отново се посочва отношението между дъгата и Сътворителя (Сирах 43:12). На всички места в *Септуагинта* дъгата е естествено в контекста на връзката Бог – човек, но само в *Откровение* 4:3 и 10:1 се използва думата ἶρις , а на всички други места е използвана лексемата τόξον . Тази замяна всъщност издава, че независимо колко близки синоними могат да бъдат двете лексеми, все пак редуването им се налага, защото чрез ἶρις се отбелязва Божията дъга в Новия завет, за да се различи от лъка на 'първия ездач' в *Откровение*², където е употребена именно τόξον в буквалния ѝ смисъл на оръжие (Olley 2009: 243) – както е и на иврит, но има разлика в разбирането на гръцки.

Лексемата *дъга* е засвидетелствана в Първия Симеонов сборник (*Изборник* от 1073 г.) (Симеонов сборник 1991: л. 177в 22, 247б 2) в смисъл на знак за Божия завет: *при потопѣ ноѣвѣ о доузѣ* (превежда τόξον) (Срезневски I 1958: 741), но също така и като природно явление: *ти такоже пакы въ доузѣ своиства сжть чръвеноѣ и синѣ и зелено. и вагърано сжштиѣмь*. Среща и в *Изборника* от 1076 г. (Мушинская, Мишина, Гольшенко 2009: 696) най-вероятно в превод на ἶρις , но не е открито точно гръцко съответствие. В същия смисъл и в сходен контекст думата е употребена и в *Диалозите* на Псевдо-Кесарий (където *дъга* превежда ἶρις) (Милтенов 2006: 540, 113,3; 113, 19; 113, 25; 113,26; 113,44).

В *Григоровичевия паримейник* (Рибарова 2014: 146) от XII–XIII в. дъгата е като знак за Божието присъствие – в Книга *Битие* (9:13–14 и 9:16) и предава τόξον (Рибарова, Хауптова 1998: 157)³:

ДѢГѢ МОѢ ПОСТАВА НА ОБЛАЦИ . И ВѢДЕ ВЪ ЗНАМЕНИЕ ЗАВѢТѢ ВѢЧНОМОУ . МЕЖДОУ МНОѢ И ЗЕМЕѢ

$\text{τὸ τόξον μου τίθημι ἐν τῇ νεφέλῃ, καὶ ἔσται εἰς σημεῖον διαθήκης ἀνὰ μέσον ἐμοῦ καὶ τῆς γῆς.}$

И ВѢДЕТЪ ЕГДА ОБЛАЧИТИ МИ НЕБО ОБЛА (...)Ъ СѢ ДѢГА МОѢ НА ОБЛАЦИ

$\text{καὶ ἔσται ἐν τῷ συννεφεῖν με νεφέλας ἐπὶ τὴν γῆν ὀφθήσεται τὸ τόξον μου ἐν τῇ νεφέλῃ}$

И ВѢДЕТЪ ДѢ<ГА> МО<Б> НА (...) ПОМАНЖТИ ЗАВѢТЪ МОИ ВЪ <Π>Ο<ΤΑ>ВНХЪ МЕЖДОУ МНОѢ И МЕЖДѢ (...) ДѢШѢ ЖИВОѢ

$\text{καὶ ἔσται τὸ τόξον μου ἐν τῇ νεφέλῃ, καὶ ὄψομαι τοῦ μνησθῆναι διαθήκην αἰώνιον ἀνὰ μέσον ἐμοῦ καὶ ἀνὰ μέσον πάσης ψυχῆς ζώσης.}$

Освен тези означения като присъствие на Бога в *Григоровичевия паримейник* също така дѣгата предава и природно явление – видѣнїе дѣгы. егда естъ на облацѣа. въ дѣнѣ дѣждѣнѣ (Иезекиил 1:28)⁵, превод на грц. ὡς ὄρασις τόξου, ὅταν ἦ ἐν τῇ νεφέλῃ ἐν ἡμέραις ὑετοῦ⁶, която илюстрира конкретното значение на лексемата като оптична илюзия по време на дѣжд. Аналогична е употребата ѝ на същото място в *Лобковския* и *Захаринския паримейник* (SJS, I: 555) съответно от XIII в. Другите случаи на употреба на лексемата със значение на ‘дѣга’ се регистрират в текста на Апокалипсиса в *Хваловия ръкопис* от 1404 г.⁷ и могат да се илюстрират по следния начин: и въ доуга окръсть прѣстола (Откровение 4:3), превод на καὶ ἴρις κυκλόθεν τοῦ θρόνου и καὶ ἡ ἴρις ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, καὶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὡς ὁ ἥλιος⁸, което се предава с доуга на главы его. и лице его ꙗко слынце (Откровение 10:1). При последния случай преписвачът добавя и заглавие, което описва съдържанието на главата: о ѡмь анѣлы одыанимь облакомь и доугою.

В споменатия трактат на Геннадий по преписа от сборника на Ефросин явлението е описано по следния начин: стѣго генадїа патрїарха константина града ѡ доузѣ нѣ(с)нѣи. јако по(д)обїе вѣжїе естъ. доуга е(с) вбра(з) вѣжтвѣнаго подовїа. јако(ж) во члѣцѣ(х) стѣтв(о)ри вбра(з) своего по(до)вїа, невидимое оумѣ. слово. дша. по(до)вїе же его видѣнїе. слышанїе. вконанїе. и сїи состави во плоти соу(т) невидими доуга же е(с) видима, но бес плоти силѣ оуказает(т), јако восхотѣ бѣ гавити сѧ, и види(м) быти во плоти. (л. 486а)⁹.

Дѣгата е подробно характеризирана и обяснена, като същевременно се сравнява с безплътната и неразделна природа и същество на Бога, и се дава интересното сведение, че последната му поява, видима за хората е, когато от Адам до потопа са изминали 2242 години (в с м в).

Лексемата дѣга се среща в превода на *Тълкуванието* на Книга на пророк Даниил от св. Иполит Римски, който се приема, че е направен в България през X в. и се свързва с Преславското книжовно средище (Thomson 1998: 865–866, Алексеев 1999: 160). Преписите, руски по произход, са следните¹⁰:

1. Погодинските кирилски листове (известни и като Московски кирилско-глаголически листове) от XI–XII век (насетне *P*) (Ильинский 1929: 86–118);
2. Ръкопис от Сийския манастир № 92, днес в Архангелската сбирка, Арханг. Д 171 в Библиотеката на Академията на науките, Санкт Петербург, от края на XV – началото на XVI в (насетне *A*) (Викторов 1890: 86);
3. Ръкопис от Петрозаводск № 74 (71), по-рано от библиотеката на Петрозаводската архиепископия № 11, датиран към края на XV – началото на XVI век (насетне *K*) (Пигин 2010: 199–200);

4. Ръкопис № 486 от Волоколамската сбирка, датиран по приписка 1519 г., бивша сбирка на Московската Духовна Академия, днес се съхранява в Руската държавна библиотека в Москва (насетне *М*) (Иосиф 1882: 90–91);

5. Ръкопис от сбирката на Троицко-Сергиевата лавра № 782, от средата на XVI в. (насетне *Т*) (Арсений, Иларий 1879: 203).

Тази привидно обикновена лексема джга предава част от превода на словосъчетанието εἶς καὶ ἅγιος, в текста доу҃га и свѣтѣъ, което се отнася в различна степен до всички по-ранни или по-късни преписи, които отразяват Иполитовото тълкувание, илюстрирано в следващата таблица:

Гръцки текст ¹¹	Р	А	К	М	Т
III.3.1. καὶ ἰδοὺ εἶς καὶ ἅγιος κατέβη ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἐφώνησεν ἐν ἰσχυρί (Даниил 4:10-11)	Л. 1б: и̇ [с]ε̇ доу҃га и̇ свѣтѣъ съ нѣсе сѣниде и̇ вѣзгласи вельми	391б: и се̇ доу҃га и свѣтѣъ съ нѣсї сѣниде. и вѣзъ- гласи вельми	66а: и се̇ дѣга и свѣ̇ с нѣсе̇ сниде и возгласи вельми	125б: и се̇ доу҃га и свѣтѣъ с нѣсѣ̇ сниде. и вѣзгласи вельми	142а: и се̇ дѣга и свѣтѣъ съ нѣси сниде и возгласи вельми
III.3.1. εἶς ὁ λόγος [καὶ] ρῆμα ἁγίου (Даниил 4:14)	Л. 1б: доу҃га (sic!) слово и глѣъ сѣтѣъ	392а: дѣгы тавлены и сѣтѣъ	липсва	липсва	142б: дѣгы тавлены и сѣтѣъ
III.5.2. εἶδεν ὁ βασιλεὺς εἶς καὶ ἅγιον καταβαίνοντ α ἀπ' οὐρανοῦ (Даниил 4:20)	липсва	393б: црѣ̇ видѣ̇ дѣгж. и свѣ̇ великъ сходѣ̇ (394а) съ нѣсе̇	липсва	липсва	145б: црѣ̇ видѣ̇ доу҃гѣ̇. и свѣтѣъ великъ сходѣ̇ съ нѣсе̇
III.7.9. καὶ ἐπεὶ ἶδεν ὁ βασιλεὺς εἶς καὶ ἅγιον ἀπ' οὐρανοῦ καταβαίνοντ α (парафраза на Даниил 4:20)	липсва	396б: ельма̇ видѣ̇ црѣ̇ дѣгѣъ. (sic!) и свѣ̇ сходѣ̇ 397а це̇ съ нѣси	70б: елма̇ же видѣ̇ црѣ̇ дѣгѣ̇ и свѣтѣъ сходѣ̇ с нѣсе̇	133б: и ельма̇ же̇ видѣ̇ црѣ̇ дѣгж и свѣтѣъ сходѣ̇ с нѣсе̇	150б: ельма̇ же̇ видѣ̇ црѣ̇ дѣгѣъ (sic!) и свѣтѣъ сходѣ̇ съ нѣси

Преводът на общо три места в преписите А и Т на лексемата εἶϞ е осъществен с дѣга, а на четвъртото място се регистрира погрешно предаване с дѣгѣ поради близостта на дѣга и дѣгѣ. Показателен е и фактът, че лексемата се използва именно във видението за голямото дърво и царуването на Навуходоносор, което издава недвусмислено традицията за предаване на думата εἶϞ с дѣга, като за целта се налага сравнение с текстовете на К и М, където това е възможно. Тяхното съдържание точно показва състоянието на превода, а е красноречиво, че самият Г.А. Илински в изданието на *Погодинските листове* погрешно реконструира дѣга с дѣгѣ (SJS I: 555). Славянският превод най-вероятно се дължи на грешка още на гръцка основа с неправилно предаване и смесване с думата ἱρις (дѣга или Ирис – пратеникът на боговете¹²) (проблематичният цитат е отбелязан в няколко издания – Ziegler 1954:139,142; SJS I: 555; Алексеев 1999: 160). Поради същата причина ἄγιος на всички посочени места се предава със свѣтъ, а не със свѣтъ¹³, защото преводачът не е могъл да си представи „свят дѣга“, но тя все пак може да бъде съпроводена със светлина и така той на практика променя цялостната концепция на текста. Неговата представа е за някакъв чуден и почти свръхестествен феномен, който се случва пред очите на цар Навуходоносор. Възможно е друго обяснение на тази грешка, както ще видим, която всъщност има много по-дълбоки корени.

На новобългарски предаването на тези два сходни стиха е следното: „... и ето, от небесата слезе Будният и Светият. Като извика високо...“, както и: „А дето царят е видял Будния и Светия, Който слизал от небесата“ (Даниил 4:10 и 4:20) и става дума за ангела *ip ve-kadish*, на латински *vigil et sanctus*, на иврит עֵיר וְקַדִּיִּשׁ – „този, който е бодърстващ и свят“ (Вълчанов 1975: 52). М. Алмалех посочва, че е разбираем преводът на [ир]¹⁴ като *светлина* [ор], тъй като думите си приличат. Наличие на *дѣга* в превода обаче е нелогично и може да означава евентуално корумпиран гръцки източник или неправилна интерпретация в схолия, например, където недостатъчното познаване на арамейски език е довело до подобна трактовка в първообраза и последвалия превод на старобългарски на Иполитовото *Тълкувание* на Книга на пророк Даниил.

Според учението на вавилонците в света има две небесни категории на планетните божества – върховни и второстепенни. Към втората група св. Иероним отнася и боговете-съветници (*θεοὶ βουλευτικοί*), а такива са и ангелите, които винаги бодърстват и са готови на постоянна служба на Бога. В Псалм 120:4 тези качества се отнасят до самия Бог: „не дреме и не спи този, който пази Израила“. Тази терминология важи и за юдейската космология и е широко застъпена в апокрифната традиция, съхранена включително и в откритите през 1947 г. край Мъртво море *Кумрански ръкописи* (Вълчанов 1975: 52–53).

Изданието на старозаветната Книга на пророк Даниил, направено от И. Евсеев (Евсеев 1905), дава възможност да се направи сравнение с библейския текст, който той реконструира. В т. нар. от него Методиев превод, публикуван според Архивския хронограф (РГАДА, ф. 181, № 3, 279/658), словосъчетанието εἰς καὶ ἅγιος е преведено ирѣ и сѣы (Евсеев 1905: 70–75), а в Симеоновия т.е. в Тълковните пророци гласи: вѣждри и сѣы¹⁵:

Гръцки текст според изданието на И. Евсеев	Архивски сборник (т. нар. Методиев превод)	Тълковни пророци (т. нар. Симеонов превод)
IV. 10-11 καὶ ἶδου εἰς καὶ ἅγιος ἀπ' τοῦ οὐρανοῦ κατέβη καὶ ἐφώνησεν ἐν ἰσχύϊ	и се ирѣ. и сѣы съ нѣсе сѣниде. и вѣзгласи крѣпостно	и се вѣждри и сѣы отъ нѣсе сѣниде: и вѣзгласи крѣпѣцѣ
IV. 14 εἰς ὁ λόγος [καὶ] ρῆμα ἅγιον	ировомъ слово и глѣ сѣыхъ	вѣждре слово, и глѣ сѣы
IV. 20 ἐπεὶ ἶδεν ὁ βασιλεὺς εἰς καὶ ἅγιον ἀπ' οὐρανοῦ καταβαίνοντα	тако видѣ црѣ ирѣ сѣы сходящъ съ нѣсе	и тако видѣ црѣ агла сѣлаго сходяща съ нѣсе

От посочените примери се вижда ясно, че преводът на библейската Книга на пророк Даниил, изведен от И. Евсеев, има съвсем различна традиция на предаване на съдържанието на посочените стихове спрямо превода на *Тълкуванието* на Иполит Римски. В Архивския хронограф неясната дума се предава с транслитерация от гръцки, докато при Тълковните пророци думата е предадена по смисъл, но, както се вижда от последния пример, пасажът буди неяснота и преписвачът замества особената лексема с по-близката му аггелъ. Макар че *ир ве-кадиш* е едно от небесните същества, замената на лексемата издава достатъчно точно и ясно познанието на това божествено проявление в паметника. Думата е употребена само в Книга на пророк Даниил в Стария завет и привлича вниманието и на Теодорит Кирски, който я обяснява с „наблюдател“¹⁶, т.е. един от същите тези ангели, които служат на Бога и се явяват негови известители. Те също така са споменати и описани в старозаветната апокрифна книга *Юбилеи*, в която следят поведението на хората, както и в апокрифната *Книга на Енох*¹⁷. Някои от тях впоследствие биват известни (включително и в популярната литература и киното) като т. нар. „паднали ангели“.

Това е единственият случай, когато е налице това специфично значение на лексемата джга в старобългарската литература. Употребата е важна в две основни насоки: 1) Свидетелства за разбирането на гръцкия първо-

образ на старобългарския книжовник-преводач на Иполитовото тълкувание на Книга на пророк Даниил, който се е стремил да избягва гърцизмите и да използва български лексеми; 2) Представява аргумент за архетипа на превода на *Тълкуванието* и за неговия произход, тъй като представява обща грешка, отразена във всички достигнали до нас преписи. Тази обща грешка за всички преписи издава техния произход от един превод на *Тълкуванието*, недвусмислено свързвайки съдържанието на *Погодинските листове* с останалите преписи. По този начин се доказва архаичността и целостта на ръкописната традиция, която произхожда от единствен превод в ранната старобългарска епоха.

БЕЛЕЖКИ

¹ РНБ – Санкт Петербург, ф. 351, Кир.-Бел. 11/1088, л. 494–495об. (Каган, Поньрко, Рождественская 1980: 195).

² „И видях, и ето бял кон, и на него ездач с лък.“ (Откровение 6:2).

³ Вж. изданието на Григоровичевия паримейник (Рибарова, Хауптова 1998), л. 3964; л. 3968; л. 39613.

⁴ Цит.: <http://www.ellopos.net/elpenor/physics/septuagint-genesis/9.asp?pg=2>

⁵ Вж. изданието на Григоровичевия паримейник (Рибарова, Хауптова 1998), л. 70628. Иезекиил 2003:105.

⁶ Цит.: <http://www.ellopos.net/elpenor/greek-texts/septuagint/chapter.asp?book=48&page=1>

⁷ Сборник с библейски книги, писан от книжовника Хвал, босненски по произход. Библиотека на Болонския университет, № I.359 (3575 В). Вж. Kuna, Gosic 1986.

⁸ Цит.: <http://www.ellopos.net/elpenor/greek-texts/new-testament/revelation/10.asp>

⁹ Цит.: http://expositions.nlr.ru/EfrosinManuscripts/_Project/page_Manuscripts.php?izo=07549CB2-ECA1-4E7C-8360-3BE1288E0ACA&nCodeList=495&nAn=137

¹⁰ По-подробно описание на съдържанието и анализ на ръкописната традиция в: Пиев 2014: 166–167.

¹¹ Грц. текст е цитиран според Schmidt 2010: 44; 46; 49. Критическото издание на М. Ришар не дава разночетения във фразата. Richard 2000: 136, 142 и 150.

¹² LSJ: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0073%3Aentry%3Di%29%3Dris>

¹³ Посоченият превод на ἄγιος със свѣтъкъ няма аналог и не е отразен в нито един друг паметник. В *Супрасълския сборник* е засвидетелстван глаголетъ свѣтити вместо свѣтити, което е превод на ἁγιαζομένων – веѣмъ свѣтимоуъ (Супрасълския сборник 1982: л. 219б: 13). SJS, IV:34.

¹⁴ Арамейски – *пазач, наблюдател, стражник* – име на ангели в по-късния иврит, идващо от функцията им да пазят човешката душа. Лексемата се използва в сирийските литургии и за архангели. Вж. Алмалех 2011: 103.

¹⁵ Ръкопис от сбирката на Троицко-Сергиевата лавра № 89, л. 251б-252а. Четенето е отбелязано в: Алексеев 1999:160. Бъждръ се среща в *Супрасълския сборник* 550:21, но не предава същото значение. Прилагателното ἄγιος е предадено правилно със свѣтъкъ.

¹⁶ Hill 2006: 116–117.

¹⁷ Владимирова 1994: 26, 36-37, 42, 44, 48, 66. Соколов 1910: 16; Преглед на цялостната апокрифна традиция у Orlov 2012: 149–180.

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев 1999: *Алексеев, А. А.* Текстология славянской библии. Санкт Петербург, Дмитрий Буланин.

Алмалех 2010: *Алмалех, М.* Светлината в Стария завет. София, Кибеа.

Алмалех 2011: *Алмалех, М.* Библейското магаре. София, Кибеа.

Арсений, Иларий 1879: *йер. Арсений, йер. Иларий.* Описание славянских рукописей Библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры. III. Москва.

Викторов 1890: *Викторов, А. Е.* Описи рукописных собраний в книгохранилищах Северной России, № 9(675).

Владимирова 1994: *Владимирова, Б.* Книга на Енох. Етиопска и славянска версия. София, Силует.

Вълчанов 1975: *Вълчанов, С.* Тълкуване на книгата на пророк Даниил, София, Синодално издателство.

Евсеев 1905: *Евсеев, И. Е.* Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. Москва.

Мушинская, Мишина, Гольщенко 2009: Изборник 1076 года. Второе издание, переработаное и дополненное. Издание подготовили *М. С. Мушинская, Е. А. Мишина, В. С. Гольщенко.* Под редакцией А. М. Молдована. Т. 1–2. Москва.

Иезекиил 2003: *Тасева, Л., Йовчева, М.* Книга на пророк Иезекиил с тълкувания. Старобългарският превод на Стария завет, т. 2, София.

Ильинский 1929: *Ильинский, Г. А.* Погодинские кирилловско-глаголические листки. – *Byzantinoslavica*, 1, 1929, 86–118.

Иосиф 1882: *Иосиф, иеромонах.* Опись рукописей перенесенных из библиотеки Иосифова монастыря в библиотеку Московской духовной академии. Издание Общества истории и древностей российских при Московском университете, Москва, № 131(486), 90–91.

Каган, Поньрко, Рождественская 1980: *Каган, М. Д. Н. В. Поньрко, М. В. Рождественская.* Описание сборников XV в. книгописца Ефросина. – Труды Отдела древнерусской литературы, 35, 1–300.

Милтенов 2006: *Милтенов, Я.* Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. София.

Пигин 2010: *Пигин, А. В.* Памятники книжной старины Русского Севера: коллекции рукописей XV–XX веков в государственных хранилищах Республики Карелия. Санкт-Петербург, 199–200.

Рибарова 2014: *Рибарова, З.* Григоровичев паримейник. 2. Лексика. Index verborum. Скопје.

Рибарова, Хауптова 1998: *Рибарова, З., З. Хауптова.* Григоровичев паримейник I Текст со критички апарат. Скопје.

Симеонов сборник 1991: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 1. Изследвания и текст. София. Т. 2. Речник-индекс.

- Соколов 1910: *Соколов, М.* Славянская Книга Еноха Праведного. Москва.
- Срезневски I 1958: *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. 1–3. Санкт Петербург, 1893–1903.
- Супрасълски сборник 1983: *Заимов, Й., М. Каналдо.* Супрасълски или Ретков сборник. Том 2. София.
- Тотоманова КМЕ 2003. Погодински кирилско-глаголически листове. – Кирило-Методиевска енциклопедия, 3, П–С, София, с. 177–179.
- HILL, R. 2006. Theodoret of Cygus: Commentary on Daniel Translated (Writings from the Greco-Roman World), Atlanta.
- ILIEV, I. I. 2014. The Slavonic Versions of the Hippolytus of Rome's Commentaries on the Book of Prophet Daniel. – Scripta & e-Scripta, 13, 149–170.
- KUNA, H. N. GOSIC, 1986. The Codex of Hval Krstjanin: transcription and commentary, Volume 1. Svjetlost.
- LSJ: *Liddell, K. G., R. Scott.* A Greek-English Lexicon. Revied ed. by H. Jones with the assistance of R. McKenzie. Oxford: Calderon Press, 1940. E-version in Perseus Digital Library Project. Ed. by G.R. Crane. Tufts University, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/search?redirect=true>
- OLLEY, J. W. 2009. Ezekiel. A Commentary Based on Ezekiël in Codex Vaticanus, Brill.
- ORLOV, A. 2012. The Sacerdotal Traditions of 2 Enoch and the Date of the Text. – In: *New Perspectives on 2 Enoch: No Longer Slavonic Only.* Brill, 103–116.
- RICHARD, M. 2000. Hippolyt Werke. Erster Band, ersten teil. Kommentar zu Daniel. Herausgegeben von G. N. Bonwetsck, Zweite, voll. ver. Auflage von Marcel Richard. Berlin.
- SCHMIDT, T. C. 2010. Hippolytus of Rome: Commentary on Daniel. Create Space Independent Publishing Platform.
- SJS I. Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae. Hlav. red. J. Kurz, Z. Hauptova. T. I–IV. Praha, 1958–1997.
- THOMSON, F. 1998. The Slavonic Translation of the Old Testament. – In: *Interpretation of the Bible.* Ljubljana – Sheffield, 865–866.
- ZIEGLER, J. 1954. Septuaginta Vetus Testamentum Auctoritate Societatis Litterarum Göttingensis. Susanna. Daniel. Bel et Draco, Vol. XVI pars 2, Göttingen.

✉ *Иван И. Илиев*

Направление за старобългарска литература
Институт за литература при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България
ian_ilye@abv.bg

✉ *Ivan I. Iliev*

Department of Old Bulgarian Literature
Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria
ian_ilye@abv.bg